



# ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК ЮРИСТА \* LAWYER HERALD

ҲУҚУҚИЙ, ИЖТИМОИЙ, ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЖУРНАЛ



CYBERLENINKA



НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ  
БИБЛИОТЕКА  
LIBRARY.RU



ISSN 2181-9416

Doi Journal 10.26739/2181-9416

# ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ

2 СОН, 1 ЖИЛД

---

## ВЕСТНИК ЮРИСТА

НОМЕР 2, ВЫПУСК 1

---

## LAWYER HERALD

VOLUME 2, ISSUE 1



TOSHKENT-2020

# МУНДАРИЖА/СОДЕРЖАНИЕ/CONTENT

## ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ ВА ТАРИХИ. ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ

**1.АЗАМОВ Жасурбек Муродович**  
ҲУҚУҚНИ ҚЎЛЛАШ АМАЛИЁТИ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР.....8

### КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ. МОЛИЯ ВА БОЖХОНА ҲУҚУҚИ

**2.МАМАТОВ Худоёр**  
ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИНИ ИЖРОЧИЛАР ВА АҲОЛИГА ЕТКАЗИШ  
МЕХАНИЗМЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ.....15

### ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ. ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ. ОИЛА ҲУҚУҚИ. ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ

**3.ИСМАИЛОВА Раъно Шухрат қизи**  
ДОГОВОР В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ АВТОМОБИЛЬНЫХ  
ПЕРЕВОЗОК ГРУЗОВ.....21

**4.ГАНИЕВ Нихолбек Валиевич**  
ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ ХИЗМАТЛАРИ СОҲАСИДАГИ  
ШАРТНОМАЛАРНИНГ ТИЗИМИ.....30

**5.ХАЙРУЛЛАЕВА Дилбар Абдусаматовна**  
ЧЕТ ДАВЛАТЛАР СУДЛАРИНИНГ ВА АРБИТРАЖЛАРИНИНГ ҲАЛ КИЛУВ  
ҚАРОРЛАРИНИ ТАН ОЛИШ ВА ИЖРОГА ҚАРАТИШ ТУШУНЧАСИ ВА  
МОҲИЯТИ.....38

**6.ZAYNOBIDDINOVA Farangiz Baxtiyor qizi**  
REFORMS IN THE INVESTMENT LEGISLATION OF UZBEKISTAN.....45

**7.ЮЛДАШОВ Абдумумин**  
ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК БЎЙИЧА МИЛЛИЙ СТРАТЕГИЯЛАРНИНГ  
АҲАМИЯТИ ВА БУТУНЖАҲОН ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК  
ТАШКИЛОТИНИНГ БУ БОРАДА ТУТГАН ЎРНИ.....53

### ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ. ИҚТИСОДИЙ ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ. ҲАКАМЛИК ЖАРАЁНИ ВА МЕДИАЦИЯ

**8.ЭШИМБЕТОВА Дармон Уразбаевна, МАШКУРОВ Ғайрат Абдужалилович**  
КОРПОРАТИВ НИЗОЛАР ТААЛЛУҚЛИЛИГИ МЕЗОНЛАРИНИНГ ЎЗИГА  
ХОС ЖИҲАТЛАРИ.....60

### ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ, ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ. КРИМИНОЛОГИЯ. ЖИНОЯТ-ИЖРОИЯ ҲУҚУҚИ

**9.ОТАЖОНОВ Абдоржон Анварович, КУШБАКОВ Дилшод Мусурмонкулович**  
АҚЛИ РАСО ВА НАРОСОЛИК ТУШУНЧАСИ ҲАМДА МЕЗОНЛАРИ,  
ШУНИНГДЕК УЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИШГА ДОИР ЖИНОЯТ  
ҚОНУНИ НОРМАЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ.....73

**10.АЛИЕВ Шухрат Хасанович, ҚАРШИЕВ Фуломжон Сайфуллаевич**  
ОИЛАДА ЁШЛАР ЖИНОЯТЧИЛИГИНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ  
ЙЎНАЛИШЛАРИ.....87

**ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИ. КРИМИНАЛИСТИКА, ТЕЗКОР-ҚИДИРУВ ҲУҚУҚ  
ВА СУД ЭКСПЕРТИЗАСИ**

- 11.РАЖАБОВ Бахтиёр Алмахматович, АБДУҚОДИРОВ Фарходжон Фахритдин  
ўғли**  
ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА ИСБОТ ҚИЛИШНИНГ ИШТИРОКЧИЛАРИ.....94
- 12.ХАСАНОВ Шавкатбек Хайбатуллаевич**  
СУД ЭКСПЕРТЛАРИНИНГ ПРОФИЛАКТИК ФАОЛИЯТИ.....102

**ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ**

- 13.САИДОВА Лола Абдувахидовна**  
ЖАҲОН ГЕНДЕР ТАРИХИГА БИР НАЗАР ВА ЎЗБЕКИСТОНДА ГЕНДЕР  
СИЁСАТИНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ.....110
- 14.ОЧИЛОВ Бехзод Эргашович**  
ГЕНЕЗИС И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СУВЕРЕНИТЕТА И  
МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАВОСУБЪЕКТНОСТИ РЕСПУБЛИКИ  
УЗБЕКИСТАН (ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНОЙ АНАЛИЗ).....119

**ЮРИДИК ХИЗМАТ, АДВОКАТУРА, НОТАРИАТ**

- 15.ИСРОИЛОВ Боҳодир Ибрагимович**  
НОТАРИАЛ ФАОЛИЯТНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС  
ХУСУСИЯТЛАРИ.....133

**ҲУҚУҚИЙ АМАЛИЁТ ВА ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА**

- 16.ТОШҚУЛОВ Журабой Ўринбоевич, УМИДУЛЛАЕВ Қахрамон Усманович**  
ҲУДУДЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИНИ  
РЕЙТИНГ БАҲОЛАШНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТЛАРИ.....141
- 17.ERKABAЕVA Shakhnoza Ikromjonovna**  
THE LEGAL STATUS OF PARTNERSHIPS IN SEVERAL DEVELOPED  
COUNTRIES AND THE LIABILITY ISSUES IN PARTNERSHIPS.....149

# ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ ВЕСТНИК ЮРИСТА LAWYER HERALD

## ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ, ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ. КРИМИНОЛОГИЯ. ЖИНОЯТ-ИЖРОИЯ ҲУҚУҚИ

**ОТАЖОНОВ Абдоржон Анварович,**

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги қошидаги Юристлар  
малакасини ошириш маркази директорининг ўқув-услубий ва илмий ишлар  
бўйича биринчи ўринбосари, юридик фанлар доктори, профессор

E-mail: abror\_otajonov@mail.ru

**КУШБАКОВ Дилшод Мусурмонкулович**

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси катта ўқитувчиси,

E-mail: d\_kushbakov@inbox.uz

## **АҚЛИ РАСО ВА НАРОСОЛИК ТУШУНЧАСИ ҲАМДА МЕЗОНЛАРИ, ШУНИНГДЕК УЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИШГА ДОИР ЖИНОЯТ ҚОНУНИ НОРМАЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ**

For citation (иктибос келтириш учун, для цитирования): ОТАЖОНОВ А.А.,  
КУШБАКОВ Д.М. АҚЛИ РАСО ВА НАРОСОЛИК ТУШУНЧАСИ ҲАМДА  
МЕЗОНЛАРИ, ШУНИНГДЕК УЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИШГА ДОИР  
ЖИНОЯТ ҚОНУНИ НОРМАЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ  
МАСАЛАЛАРИ // Юрист ахборотномаси - Вестник юриста - Lawyer herald. №  
2 (2020), Б.73-86.



№2 (2020) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9416-2020-2-9>

### **АННОТАЦИЯ**

Мақолада ақли расо ва норасолик тушунчалари, белгилари ҳамда уларнинг тиббий ва юридик мезонлари, олимларнинг бу борадаги фикр ва мулоҳозалари, шунингдек қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти таҳлил қилинган. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги жиноят қонунида белгиланган ақли норасоликка берилган тушунчаси ва уларнинг белгилари ҳамда тиббий ва юридик мезонлари илмий жиҳатдан таҳлил қилиниб, уларга аниқлик киритилган, шунингдек уни мустақил нормада белгилаш зарурияти асослантилган. Ақлий ривожланишда орқада қолган шахсларнинг жавобгарликка тортишнинг жиноят-ҳуқуқий чоралари ишлаб чиқилган ҳамда уни жиноят қонунида белгилаш юзасидан таклиф ва тавсиялар берилган.

**Калит сўзлар:** ақли расолик, ақли норасолик, тиббий мезонлар, юридик мезонлар, руҳий ҳолатнинг бузилиши, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари,

ақлий ривожланишда орқада қолган шахс.

**ОТАЖОНОВ Аброржон Анварович,**

Первый заместитель директора по учебно-методической и научной работе

Центра повышения квалификации юристов

при Министерстве юстиции Республики Узбекистан,

доктор юридических наук, профессор

E-mail: abror\_otajonov@mail.ru

**КУШБАКОВ Дилшод Мусурмонкулович,**

Старший преподаватель Академии МВД Республики Узбекистан

E-mail: d\_kushbakov@inbox.uz

---

## **ПОНЯТИЯ "ВМЕНЯЕМОСТЬ" И "НЕВМЕНЯЕМОСТЬ", ИХ ПРИЗНАКИ, КРИТЕРИИ И МЕРЫ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ НОРМ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА**

### **АННОТАЦИЯ**

В статье проанализированы понятия "вменяемость" и "невменяемость", их признаки, медицинские и юридические критерии их определения, мнения ученых и правоприменительная практика. Автором обоснуется необходимость их регламентации как отдельной нормы уголовного права. Определены уголовно-правовые меры привлечения к уголовной ответственности лиц, отстающих в умственном развитии, а также разработаны предложения и рекомендации по их регламентации в уголовном законодательстве.

**Ключевые слова:** вменяемость, невменяемость, медицинские критерии, юридические критерии, психические расстройства, принудительные меры медицинского характера, лицо с умственной отсталостью.

---

**ОТАЖОНОВ Abrorjon,**

First Deputy Director of the educational, methodological and scientific affairs of

the Lawyers' Training Center under the

Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan,

Doctor of Law Sciences, professor

E-mail: abror\_otajonov@mail.ru

**KUSHBAKOV Dilshod,**

Senior teacher of the Academy of the MIA of the Republic of Uzbekistan

E-mail: d\_kushbakov@inbox.uz

## **THE EXPRESSION OF MENTAL INTELLIGENCE AND RETARDATION, SIGNS AND CRITERIA, AS WELL AS THE ISSUES OF REGULATION OF IMPROVING NORMS OF THE CRIMINAL LAW**

### **ANNOTATION**

The article analyzes the concepts of mental intelligence and retardation, signs and their medical and legal criteria, the views and opinions of scientists in this regard, as well as the practice of law and order are analyzed. The current criminal law of the Republic of Uzbekistan scientifically clarifies the concept of mental retardation and their symptoms, as well as medical and legal criteria, the need to define it in an independent norm. Criminal-legal measures have been identified to prosecute people with intellectual disabilities, and proposals and recommendations have been developed to strengthen it in the criminal law.



**Keywords:** mental intelligence, mental retardation, medical criteria, law criteria, destruction of mental abilities, medical coercive measures, a person with mental retardation.

Маълумки, ақли расо ва норасоликни белгилаш масалалари нафақат жиноят ҳуқуқнинг, балки суд психиатриясининг ҳам асосий муаммоларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ақли расолик (норасолик) ҳақидаги таълимот жиноят ҳуқуқи, психология, психиатрия ва бошқа фанлар билан узвий боғлиқликда ўрганилиши ва ривожлантирилиши мумкин. Шу жиҳатдан мазкур муаммони, ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан тўғри ҳал қилишнинг муҳим шарт, шахснинг жиноят содир этиш вақтидаги руҳий ҳолатини илмий жиҳатдан тўғри баҳолаш ҳисобланади.

Қонун чиқарувчи учун ақли расо ва норасолик масалаларини тартибга солувчи қонун нормаларини амалда самарали қўллаш имкониятларини баҳолашда уларнинг тушунчаси муҳим жиноят-ҳуқуқий аҳамият касб этади. Ваҳоланки, юридик адабиётларда ақли расо ва норасолик тушунчалари турлича таърифланади. Чунончи, профессор Р. Кабулов ва М. Усмоналиевлар "Ақли расолик - шахснинг жиноят содир этиш вақтида ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилик хусусиятини англаши ва ўз ҳаракатларини бошқара олишидир" [6, Б.108], [25, Б.238], десалар, А.К. Иркаходжаев ва У.Ш. Холикуловлар, ижтимоий хавfli ҳаракат ёки ҳаракатсизлик содир этаётганлигини ақлан англаган ва ўзини бошқара оладиган шахс ақли расодир [8, Б.34], деб таъкидлайдилар. Шунингдек, бу борада Б.О. Сарманова, ақли расолик деганда, руҳиятнинг шундай ҳолати тушунилиши лозимлигини қайд этадики, унда шахс жиноят содир этиш вақтида ўз қилмишининг ижтимоий аҳамиятини англаши ва бошқара олиш қобилиятига эга бўлиши лозим [17, С.64]. Мазкур муаммони ўрганган Д.А. Пестов эса, ақли расолик деганда, содир этилган ижтимоий хавfli қилмиш учун шахсни жиноий жавобгарликка тортиш ва айбдор деб топишнинг юридик асосини белгиловчи, жиноят содир этилган вақтда ўз ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) ижтимоий хавfli ва фактик хусусиятини англаши ва бошқара олиш қобилияти мавжудлигини [14, С.369] тушунади.

Кўриб турганимиздек, ушбу муаллифлар ақли расоликка жиноят содир этган вақтда шахс қилмишининг ижтимоий хавfli эканлигини онгли равишда англаши ва уларни бошқара олишини ифодаланувчи бир-бирига яқин ва ўхшаш таърифларни берганлар. Мадомики, ақли расолик айбнинг асосий белгиси ҳисобланади. Жиноят қонунига биноан, фақат ақли расо шахслар томонидан содир этилган ижтимоий хавfli қилмишлар учун жиноий жавобгарлик белгиланади. Шу сабабли ҳам фақат ўз хулқ-атвори ва қилмишининг хусусиятини онгли равишда англаш ҳамда ўз қилмишини бошқара олиш ҳолатлари шахсни содир этган қилмиши учун жавобгар бўлиши мумкинлигини англатади.

Башарти, юқорида билдирилган фикрлардан ақли расоликнинг юридик табиатини очиб бериш масаласига чуқурроқ ёндашилмаганлигини кўрсак бўлади. Чунки ушбу масалага умуман бошқача ёндашилган, алоҳида илмий изланишлар мавжуд бўлиб, жумладан, бизнингча тўғрироқ бўлган фикрни М.Х. Рустамбаев берган. Олим, таҳлил қилинаётган ҳолатга ўз эътиборини қаратиб, "Ақли расолик деганда, шахснинг муайян ривожланиш босқичидаги қобилияти, ижтимоийлашувидан келиб чиқувчи ёшдаги ва жиноят содир этиш вақтидаги руҳий жиҳатдан соғлиғи ҳамда ҳаракатлари учун ўз-ўзига ҳисоб бериши ва уларни бошқариши, кейинчалик жиноий жавобгарлик ва жазони ўташдаги руҳий ҳолати тушунилади" [15, Б.208], деб ёзади. Шунингдек Р.Р. Тугушев, "Ақли расолик - бу шахснинг муайян ёшга етиши натижасида ва руҳий соғлом ҳолатида ижтимоий-

психологик ривожланиши ва ижтимоийлашиш даражасига кўра, жиноят содир этган вақтда ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) жиноий ҳуқуқбузарлиги ва фактик хусусиятларини англаши, уларни бошқара олиши туфайли жиноий жавобгарликка тортишнинг юридик белгисидир" [19, С.21], деб фикр билдиради. Демак, айтиш мумкинки, шахс жавобгарлиги масаласини кўриб чиқишда ақли росолик учун унинг ақлий ривожланиши ва руҳий ҳолати нафақат жиноят содир этиш вақтида, балки суд ҳуқми чиқарилгунига қадар ва ундан кейин ҳам соғлом бўлиши билан бирга у ўз қилмишининг аҳамиятини англаши ёки уларни бошқара олиш қобилиятига эга бўлиши талаб этилади. Аммо бу борада Р.Р. Тугушевнинг "шахс жиноят содир этган вақтда ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) жиноий ҳуқуқбузарлигини англаган бўлиши лозим" деган фикрига қўшилиб бўлмайди, чунки қонунни билмаслик жиноий жавобгарликдан озод қилмайди. Бунда шахс содир этаётган қилмишининг аҳамиятини англаганлиги етарли бўлади.

Бинобарин, айтиш жоизки, ташқи ёки ички омиллар натижасида инсон ҳуқ-атворининг ўзгариши шахс ҳаракатларини бошқара олиш ва унинг хусусиятларини англашдаги ролини олдиндан белгилаб бермайди. Шахснинг иродавий ҳуқ-атвори, доимо, унинг онгига боғлиқ ҳолда шаклланади. Шу боисдан, ақлий жараён шахснинг иродавий ҳуқ-атворига қўшилиб, унинг ҳаракатларини фикрлаш орқали ўзгартиради. Натижада иродавий ҳаракатнинг онгли хусусияти рўй беради, яъни шахс ўз ҳуқ-атворининг оқибатларини англайди.

Руҳий ҳолати бузилмаган ва нормал ҳолатда бўлган шахс содир этаётган ҳаракати натижасида келиб чиқадиган оқибатни онгли равишда баҳолай олади ёки муайян мақсадга эришиш учунамалга ошириладиган ҳаракатларини танлаш қобилиятига эга бўлади. Шундан келиб чиққан ҳолда шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун у ўзи содир этган қилмишининг ижтимоий хавфлилигини англаши ва уни бошқара олиш қобилиятига эга бўлиши лозим.

Айни пайтда амалдаги Жиноят кодексининг 18-моддаси биринчи қисмида "Жиноят содир этиш вақтида ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) ижтимоий хавfli хусусиятини англаган ва уларни бошқара олган шахс ақли расо шахсдир", дейилади. Мазкур таърифдан ақли расоликнинг ақлий (ўз қилмишининг ижтимоий хавfli хусусиятини англаш) ва иродавий (ўз ҳуқ-атворини бошқара олиш) белгиларини фарқлаш мумкин.

Ақли расоликнинг ақлий белгилари шахснинг жиноят содир этиш вақтида ўз қилмишининг ижтимоий хавfliлик хусусиятини англашида ифодаланиб, фақат қилмишнинг объектив томонини эмас, балки унинг ижтимоий моҳиятини ҳам англаши лозимлигини назарда тутлади. Бунда онг, инсон ҳуққининг руҳий функциясини белгилайди. Онг ва ирода индивид яшаётган объектив ҳақиқат ҳисобланган жамиятнинг моддий ҳаёт шароити ва ижтимоий муҳити билан боғлиқ бўлади. Бу борада М.Ю. Дворецкий ва Д.А. Пестовлар тўғри таъдлаганидек, жиноий ҳуқ-атвор ташқи омиллар мажмуи таъсирида шаклланади. Бироқ, ҳар қандай ташқи омиллар инсонга унинг онгини четлаб ўтган ҳолда таъсир кўрсата олмайди [5, С.312]. Шундай экан, инсон фикр қилувчи мавжудот сифатида муайян қарор қабул қилар экан, у ўз ҳаракатининг ҳақиқий ҳолатларини ҳамда ўз қилмишининг хусусияти ва аҳамиятини баҳолаш орқали ҳаракат қилади ва муайян мақсадга эришишнинг у ёки бу усулларини ўз эрки ва иродаси билан танлайди.

Ақли расоликнинг иродавий белгиси эса, шахснинг жиноят содир этиш вақтида ўз ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) бошқара олиш қобилияти билан ифодаланиб, шахснинг муайян мақсадга эришиш ёки фаоллигини тўхтатиши учун ақлий ва жисмоний кучини онгли равишда йўналтиришини англади. Ўз навбатида шахснинг иродавий ҳуқ-атвори унга ташқи омилларни инобатга олган



ҳолда ижтимоий хавфли қилмиш содир этиш вақтида у ёки бу хатти-ҳаракатни танлаш ва бошқариш имкониятини беради. Шу боисдан, ақли норасо шахслар томонидан ижтимоий хавфли қилмиш содир этилган вақтда уларнинг онги ва иродаси иштирок этмаганлиги сабабли, уларни жиноий жавобгарликка тортиш мумкин эмас. Зеро, бундай шахслар томонидан ижтимоий хавфли қилмиш содир этилганлиги уларнинг руҳий ҳолати бузилганлиги билан шартланади. Мазкур ҳолат қандай оғир оқибатларга олиб келмасин, бироқ уларни жиноий жавобгарликка тортиш учун ҳеч қандай асослар мавжуд бўлмайди. Бундан ташқари, ақли норасо шахсга, жиноий жазонинг мақсадларидан ҳисобланган, маҳкумни ахлоқан тузатиш ва улар томонидан янги жиноят содир этишнинг олдини олиш каби вазифаларига эришиш имконини бермайди.

Мадомики, ақли норасолик ақли расоликка нисабатан қарама-қарши тушунча ҳисобланиб, у инсон руҳий ҳолати бузилиши натижасида келиб чиқади, жиноий жавобгарликни истисно қилади ва бундай ҳолатлар учун тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашни назарда тутаяди. Айни пайтда ақли норасолик тушунчаси Жиноят кодексининг 18-моддаси 2-қисмида белгиланган бўлиб, унда "Ижтимоий хавфли қилмишни содир этиш вақтида ақли норасо ҳолатда бўлган, яъни руҳий ҳолати сурункали ёки вақтинча бузилганлиги, ақли заифлиги ёхуд руҳий ҳолати бошқача тарзда бузилганлиги сабабли ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) аҳамиятини англай олмаган ёки уларни бошқара олмаган шахс жавобгарликка тортилмайди", дейилади. Аммо қонунчиликда ақли норасоликнинг мезонлари ва уни фарқловчи жиҳатлари фарқланмаган.

Шу сабабли жиноят қонунида ақли норасоликнинг умумий мазмуни очиб берилишига қарамасдан, бугунги кунда адабиётларда унинг мезонлари борасида ягона тўхтамга келинмаган ва уларни фарқлашга қаратилган бир қатор ёндошувлар илгари сурилган. Хусусан, мазкур масала бўйича биринчи гуруҳ муаллифлари [6, Б.110], [16, 215] ақли норасоликнинг тиббий ва юридик мезонларини фарқласалар, иккинчи гуруҳ муаллифлари [21, С.302] унинг тиббий(биологик, психиатрик) ва психологик(патопсихологик, юридик) мезонларини ажратади. Яна бир бошқа гуруҳ муаллифлари [22, С.153], [10, С.29], ушбу мезонлар қаторига ижтимоий хавфли қилмиш содир этилган вақтда руҳий ҳолатнинг тиббий ва психологик мезонларига мос келишини ифодаловчи вақт чегарасини ҳам киритадилар. Жумладан, Р. Кабуловнинг ёзишича, "Шахсни ақли норасо деб топиш учун қуйидаги икки мезонни аниқлаш керак: юридик (ҳуқуқий) ва тиббий (биологик). Шахснинг содир этган қилмиши ва унинг жиноят содир этишга бўлган руҳий муносабатида ушбу белгиларнинг аниқланмаганлиги, уни ақли норасо деб топиш учун асос бўлиб хизмат қилади" [7, Б.70]. М.Рустамбаев эса, "Ақли норасолик ҳам ақли расолик каби икки: юридик (психологик) ва тиббий (биологик ёки психиатрик) мезонлар орқали белгиланувчи, ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни жиноят субъекти ҳисобламасдан олдин, унинг руҳий ҳолати тўғрисида ҳар томонлама баҳо бериш имконини беради" [15, Б.175]. Шунингдек, бу борада В.В. Лень ҳам ақли расоликнинг тиббий ва юридик мезонларга ажратиб, унинг биринчиси мазмунига шахс руҳий ҳолатининг сурункали ёки вақтинча бузилганлиги сабабли ўз қилмишининг аҳамиятини англаш ёки уларни бошқара олиш қобилиятининг йўқотганлигини киритса, юридик мезонга жиноят қонунида назарда тутилган ижтимоий хавфли қилмишнинг (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) содир этилганлик факти ҳамда ушбу шахс томонидан унинг содир этилганлигини тасдиқловчи далилларнинг мавжуд эканлигини киритади [12, С.98]. Дарҳақиқат, ақли норасоликни тиббий ва юридик мезонларга фарқлаб ўрганиш ва таҳлил қилиш, ушбу юридик категорияни тўғри англаш ва тушуниш имконини беради.

Шу сабабли биз ҳам олимларнинг ақли норасоликни тиббий ва юридик (психологик) мезонларга бўлинишини қўллаб-қувватлаган ҳолда уларни қуйида келтирилган белгиларга асосан изоҳлаймиз.

Ақли норасоликнинг тиббий мезонишахсни ақли норасо деб топиш учун объектив асос бўладиган руҳий ҳолатнинг бузилиши билан белгиланади. Шу ўринда айтиш мумкинки, айтиш вақтда "руҳий ҳолатнинг бузилиши" иборасига қонунчиликда таъриф берилмаган. Ушбу атаманинг умумэтироф этилган қонуний таърифнинг йўқлиги билан боғлиқ мавжуд ҳолат, ушбу муҳим ҳодисанинг ҳуқуқни қўллаш амалиётида турлича талқин қилинишига объектив шароит яратади. Гарчи, адабиётларда ҳам мазкур масала турлича тушунтирилади. Жумладан, Н.Н. Белокобилский ва Е.Ю. Комиссаровлар, асаб тизими фаолиятининг издан чиқиши туфайли жиноят содир этаётган шахсни ўз қилмишининг хавфлилик хусусиятии англаши ва ҳаракатларини бошқа олиш қобилиятини сезиларли даражада пасайишини руҳий ҳолатнинг бузилиши [2, С.157], деб тушунадилар. Бироқ, ушбу муаллифлар руҳий ҳолат бузилишини асосан, жиноят-ҳуқуқий тоифа сифатида кўриб чиқиш билан чекланганлар. Бу эса унинг тиббий масалаларини очиб бермайди. Шу билан бирга мазкур масалада Д.В. Ситковский руҳий ҳолатнинг бузилиши деганда, руҳий патологиянинг чуқур бўлмаган даражасидан бошлаб, шахсни соғлом деб ҳисоблаш учун белгиланадиган меъёрлари билан чегарадош бўлган ва аста-секин чуқурлашиб борадиган, руҳиятнинг оғир етишмовчиликлари билан яқунланадиган, жиддийлик даражаси ва нозологик табиати ҳамда клиник келиб чиқиши бўйича турлича ифодаланадиган асаб ва руҳий зўриқишларнинг кенг доирасидир [18, С.8] деб тушунади. Ҳолбуки, руҳий ҳолатнинг бузилиши, инсон руҳиятининг соғломлик даражасини белгиловчи меъёрларининг ўзгариши ва асаб тизимининг зўриқишида намоён бўлади.

Наинки, руҳий ҳолатнинг бузилиши замонавий тиббий-психиатрик тушунча ҳисобланиб, халқаро стандартларга мос келади. Яъни, руҳий ҳолатнинг бузилиши, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти томонидан ишлаб чиқилган Халқаро касалликлар таснифининг (10-ХКТ) V-қисмида назарда тутилган бўлиб, унда руҳий ҳолат бузилишини ифодаловчи қуйидаги ҳолатлари келтирилган: 1. Органик, шу жумладан симптоматик руҳий бузилишлари. 2. Психикфаол воситаларни истеъмол қилиш билан боғлиқ бўлган руҳий бузилишлар. 3. Шизофрения, шизотипик ва васваса бузилишлари. 4. Аффектив бузилишлар. 5. Стрессга боғлиқ невротик ва соматоформ бузилишлари. 6. Физиологик бузилишлар ва жисмоний омиллар билан боғлиқ бўлган хулқ-атвор синдромлари. 7. Етуклик ёшдаги шахс ва хулқ-атвор бузилишлари. 8. Ақл заифлиги. 9. Психологик (руҳий) ривожланишнинг бузилишлари. 10. Одатда болалик ва ўсмирлик ёшида бошланадиган эмоционал ва хулқ-атвор бузилишлари. Шубҳасиз, мазкур ҳолатлар, биз таҳлил қилаётган руҳий ҳолат бузилишларида ҳам ўз ифодасини намоён этиши лозим бўлади.

Айни пайтда, Жиноят кодекси 18-моддаси иккинчи қисмида руҳий ҳолат бузилишининг тўртта таснифи кўрсатилган. Хусусан, улар қуйидагилардир:

1. Руҳий ҳолатнинг сурункали бузилиши. Руҳий ҳолатнинг сурункали бузилиши - бу шахснинг атроф-муҳитдаги воқеяликни тўғри қабул қилиш ва ўз ҳаракатларига (ҳаракатсизлигига) тўғри баҳо бера олиш қобилиятига таъсир қиладиган руҳий ҳолатнинг нормал фаолиятини бузилишида ифодаланувчи касалликларда намоён бўлади. Ушбу касалликларга қуйидагилар киради: шизофрения, эпилепсия, параноя, ҳурижли шол касаллиги, маникал-депрессив психоз ва бошқалар. Санаб ўтилган касалликлар доимий ривожланиб боради ёки даволанмайди. Бироқ, баъзида бундай касалликлар билан беморда оралиқ тикланиш ҳолатлари кузатилиши мумкин.

2. Руҳий ҳолатнинг вақтинча бузилиши. Руҳий ҳолатнинг вақтинча бузилишини келтириб чиқарадиган касалликларга қўйидагилар киради: алкоғолли психозлар, оқ алаҳлаш (ичкиликка муккасидан кетиш касаллиги, яъни белая горячка), патологик мастлик, патологик аффектнинг турли кўринишлари. Ушбу ҳолатлар шахс онгига тажовузлар шаклида юзага келади, қисқа муддат давом этади ҳамда ташқи омиллар таъсирида келиб чиқади.

3. Ақли заифлик. Ақли заифлик ақлий фаолиятдаги норасолик билан тавсифланади ва у туғма - олигофрениянинг турли шакллари (идиотия, имбесиллик ва дебиллик) ёки ҳаёт даврида орттирилган - деменция ҳолатларида намоён бўлади.

4. Руҳий ҳолатнинг бошқача тарзда бузилиши. Руҳий ҳолатнинг бошқача тарзда бузилишига юқорида кўрсатилган руҳий ҳолат бузилишларининг ҳеч қайсисига кирмайдиган руҳий аномалилар киради, яъни, психопатиянинг ўткир шакллари, туғма кўриш, эшитиш, сўзлаш қобилиятининг бузилганлиги ва бошқа касалликларга йўлиққан шахсларнинг руҳиятидаги ўзгаришлар шулар жумласидандир.

Ақли норасоликнинг тиббий мезонни баҳолаш учун ушбу санаб ўтилган руҳий ҳолат бузилишларининг биттасини аниқланиши етарли ҳисобланади.

Юқоридагилар билан биргаликда, биз кўриб чиқаётган яна бир муҳим масала шуки, жиноят ҳуқуқи ва ҳаттоки амалдаги қонунчилик (ЖК 18-м. 2-қ.), ақли норасолик ҳолатини келтириб чиқаришни фақат руҳий ҳолатнинг бузилиши билан чеклайди. Дарҳақиқат, одатда, ақли норасолик руҳий ҳолатнинг бузилиши туфайли келиб чиқади. Бироқ, уни келтириб чиқарадиган сабабни фақат руҳий ҳолатнинг бузилиши билан боғлаш, назаримизда унчалик тўғри бўлмайди. Амалда ақли норасоликни келтириб чиқариши мумкин бўлган бошқа ҳолатлар ҳам мавжуд бўлиб, улар қонун нормасининг тузилишида инобатга олинмаган. Хусусан, бу борада тўғрироқ бўлган фикрни А.Б. Гиоргидзе билдирган бўлиб, унинг ёзишича, "Жиноят содир этиш вақтида руҳий касаллиги, ёши, ҳуқуқий хатолик ёки бошқа ҳолатлар сабабли ўз қилмишининг ҳуқуққа хилофлиги ёки фактик хусусиятини англамаган ёхуд англаш мумкин бўлган бўлсада, уларни бошқара олмаган шахс ақли норасо деб топилади" [4, С.156]. Шунингдек, мазкур масалада О. Гамкрелидзенинг "Руҳий соғлом бўлган, бироқ аниқ вазиятларда фактик хатолик ёки бошқа ҳолатлар сабабли ўз қилмишининг аҳамиятини англай олмаган ёки бошқара олмаган шахс ҳам ақли норасо ҳисобланади" [3, С.47] деган фикрини қўллаб-қувватлаш мумкин. Чунончи, инсоннинг руҳий ҳолати бузилишига ички ва ташқи омиллар сабаб бўлади. Бунда, ички омилларга наслдан-наслга ўтадиган касалликлар, туғма нуқсонлар, инсон организмга таъсир қиладиган турли потологиялар билан кечувчи касалликлар (қандли диабет, юрак ҳуружлари ва ҳ.к.) натижасида келиб чиқадиган ҳолатлар кирадиган бўлса, ташқи омилларга эса, алкоғол, наркотик ва токсик моддалар, радиация, турли вируслар ҳамда ҳиссий стресс, шунингдек, оилавий ва бошқа ижтимоий муаммолар таъсирида келиб чиқадиган ҳолатларни киритиш мумкин. Демак, шундай экан, ақли норасолик тушунчаси мазмунига руҳий ҳолат бузилишидан ташқари айбни истисно қилиши мумкин бўлган бошқа ҳолатлар ҳам киритилиши мақсадга мувофиқдир. Чунки юридик нуқтаи назардан ақли норасолик шахс ўз қилмишининг аҳамиятини англамаслигини ёки уларни бошқара олмаслигида намоён бўлади. Шу боисдан ҳам унга олиб келган сабаб айб ва жиноий жавобгарлик учун аҳамиятга эга бўлмаслиги керак.

Ақли норасоликнинг навбатдаги белгиси, унинг юридик мезони ҳисобланади. Уни тушуниш учун албатта юридик мезонни ифодаловчи белгиларига аниқлик киритилиши тақозо этилади. Гарчи, назаримизда ақли норасоликнинг юридик мезони қўйида келтирилган белгиларга эга бўлиши лозим.

Яъни, ақли норасолик юридик мезонининг биринчи белгисишахс томонидан Жиноят кодекси Махсус қисмида назарда тутилган жиноят таркибининг объектив томонини ташкил қилувчи қилмишларнинг содир этганлиги ва мазкур жиноят учун қонунда белгиланган жавобгарлик ёшига тўлганлиги ҳисобланади. Мазкур белгини қуйидаги ўзига хос бўлган хусусиятларига кўра изоҳлаш мумкин:

биринчидан, агар қилмиш ёки унинг оқибати ғайриихтиёрий ёки ташқи таъсирлар туфайли енгиб бўлмас куч, жисмоний ёки руҳий зўрлик ишлатиш, қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар мавжудлигида келиб чиққан бўлса, бундай ҳолда шахснинг руҳий ҳолатини аниқлаш учун эҳтиёж бўлмайди;

иккинчидан, ақли норасолик ҳолати шахс томонидан жиноят таркибининг объектив томонини ташкил қилувчи қилмишлар содир этилган тақдирда аниқланади. Чунки, агарда шахс қилмишида жиноят таркибини ташкил қилувчи объектив белгилар аниқланмаса, шахснинг руҳий ҳолати бузилганлигини аниқлаш билан боғлиқ материаллар жиноят ва жиноят-процессул қонунчилигида кўрсатилган тартибда эмас, балки умумий асосларга кўра кўриб чиқилади;

учинчидан, ақли норасолик ҳолатини кўриб чиқишда жиноят субъектининг иккита белгиси рақобатлашадиган бўлса, яъни мавжуд ҳолатда шахс қонунда кўрсатилган жавобгарлик ёшига тўлмаган бўлса, унга биринчи навбатда устунлик берилади ва бунда шахснинг ақли норасолик ҳолатини кўриб чиқиш шарт бўлмайди.

Ақли норасолик юридик мезонининг иккинчи белгиси шахс руҳий ҳолати бузилган ва жиноят содир этилган вақтнинг мос келиши ҳисобланади. Мазкур белги ижтимоий хавfli қилмиш фактини шахс содир этган қилмишининг аҳамиятини англай олмаган ёки уларни бошқара олмаган вақт билан мос келганлигини англатади. Яъни, шахс жиноий жавобгарликка тортилмаслиги учун у ижтимоий хавfli қилмиш содир этиш вақтида ақли норасо ҳолатда бўлиши керак. Агар шахснинг руҳий ҳолати жиноят содир этилганидан сўнг бузилганлиги аниқланса, бундай ҳолат жиноят субъектининг ақли норасолик ҳолатини тартибга солувчи ҳуқуқ нормаси доирасида кўриб чиқилмайди. Масалан, шахс жиноят содир этаётган вақтда ақли расо ҳолатда бўлган, бироқ у жазо ўташ вақтида жазони ўташ учун монелик қиладиган ҳолда руҳий ҳолати бузилди, яъни у ўз қилмишининг аҳамиятини англай олмайдиган ва ҳаракатларини бошқара олмайдиган ҳолатга тушиб қолди. Бироқ амалдаги жиноят қонунида мазкур масала ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинмаган. Бу эса айни пайтда ҳуқуқни қўлловчилар учун мантиқан келиб чиққан ҳолда тегишли қарор қабул қилишларига олиб келмоқда. Шу сабабли назаримизда мазкур масала ҳам қонунчилик доирасида ўз ифодасига эга бўлиш керак ва уни қуйидагича белгилашни тавсия қиламиз: "Ижтимоий хавfli қилмиш содир этиш вақтида ақли расо бўлган, бироқ суд ҳукми чиқарилгунига қадар ёки ундан кейин руҳий ҳолати бузилганлиги туфайли ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) аҳамиятини англай олмаган ёки уларни бошқара олмаган шахсга нисбатан суд жазо билан бирга тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини тайинлайди, башарти шахс даволангандан сўнг белгиланган жазо муддатини ўтайди".

Ақли норасолик юридик мезонининг учинчи белгиси шахснинг ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) аҳамиятини англай олмаганлиги ҳисобланади.

Қилмишнинг ижтимоий хавfliлигини англамаслик нафақат содир этилаётган ҳаракатнинг (ҳаракатсизликнинг) фактик хусусиятини тушунмаслик лозимлигини, балки ушбу қилмишнинг бошқа шахсларга (ижтимоий муносабатларга) қандай

таъсир ўтказишини, шунингдек унинг қандай ижтимоий моҳиятга эгаллигини ҳам тушунмаслигини ифодалайди. Яъни, шахснинг қонунга хилоф қилмиш содир этишида унинг фактик ва ижтимоий хавфлилик хусусиятини англамаслиги, унинг бошқаларга нисбатан бўлган салбий таъсирини тушунмаслигидан келиб чиқади. Ваҳоланки, одатда, шахсда дастлаб ўз танасининг ҳаракатга келишига баҳо бериш юзага келади ва бу эса ўз навбатида, қилмишнинг фактик томонини англашини билдиради. Сўнгра қилмишнинг ижтимоий алоқадорлик муносабатлари асосида бошқаларга нисбатан таъсири кузатилади ва шу орқали фактнинг ижтимоий моҳияти ҳамда ижтимоий қиймати (ижтимоий хавфлилиги ва ш.к.) анланади. Билишнинг ушбу даражалари ўртасида муайян тиббий сабаблар туфайли узилиш ҳолатлари келиб чиққан тақдирда, ақли норасолик ҳақида сўз юритиш мумкин бўлади.

Ақли норасолик юридик мезонининг тўртинчи белгиси шахснинг ўз ҳаракатларини бошқара олмаганлиги ҳисобланади. Иродавий белги шахснинг ўз ҳаракатини бошқариш лаёқатини акс эттиради. Шахсда англаш жараёнининг бузилганлиги унинг иродасини ҳам бузилишига олиб келади ва натижада у ўз ҳаракатларини бошқара олмайди. Айрим ҳолларда шахс ўз ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлигининг аҳамиятини англаши, аммо ўз ҳаракатларини бошқара олмаслиги мумкин. Бундай ҳолда шахснинг жинсий жавобгарлик масаласи умумий асосларга кўриб чиқилади.

Гарчи, ақли норасолик мия фаолиятини нормал ишлашининг издан чиқиши ва касаллик туфайли воқеъликнинг ҳақиқий ҳолати бузилган ҳолда ифода этилиши, шахсни ўз қилмишига нисбатан онгли равишда ёндошиш ва ҳуққ-атворини идора қилиш имкониятидан маҳрум қилади. Руҳият ҳолатнинг бузилишини ифодаловчи касаллик мавжуд бўлган вазиятда шахс томонидан ҳар қандай ижтимоий муносабатлар, ҳаттоки жиноят қонуни билан тақиқланган ижтимоий хавфли қилмишлар ҳам содир этилиши мумкин. Бироқ бундай ҳолат шахс томонидан руҳий касаллиги сабабли содир этилганлиги учун юридик жавобгарликни инкор этади.

Юқоридагилар билан бирга юридик адабиётларда шахсни ақли норасо деб топиш тартиби ва шартлари тўғрисида турлича фикрлар илгари сурилади. Масалан, айрим муаллифлар ақли норасолик ҳуқуқни қўлловчи томонидан суд-психиатрик экспертиза ҳулосаси асосида аниқланади [10, С.189], [24 С.458] десалар, бошқалар ушбу фикрга қўйшимча қилиб, иш бўйича аҳамиятли бўлган бошқа далиллар билан бирга баҳолаш лозимлигини киритадилар [23, С.258]. Яна бошқа гуруҳ олимлари шахсни ақли норасо деб ҳисоблашда ҳуқуқни қўлловчи суд-психиатрик экспертиза ҳулосаси асосида аниқлаб, судга тақдим этади, айни пайтда суд учун бу қатъий ҳуқуқий асос ҳисобланмайди ва агарда суд томонидан унинг сифатига шубҳа уйғонса, қайта экспертиза тайинлаш мумкин [22, С.235] лигини таъкидлайдилар.

Шунингдек, учинчи гуруҳ муаллифлари ақли норасоликнинг тиббий мезонларини аниқлаш тиббиёт соҳасидаги мутахассис ваколатига кирса, юридик мезонлар эса, ҳуқуқни қўлловчи томонидан аниқланади, дейди. Бундан ташқари ақли норасолик фактини аниқлаш фақат суд-психиатрик экспертизаси ҳулосасига боғлиқ бўлмасдан ишнинг бошқа фактик ҳолатларига асосланган ҳолда ҳуқуқни қўлловчи томонидан аниқланиши лозим [9, С.937]; [1, С.216] лигини назарда тутадилар.

Тўртинчи гуруҳ муаллифлари ақли норасолик унинг тиббий ва психологик мезонлари асосида суд-тиббиёт экспертизаси томонидан аниқланиши лозимлигини [20, С.394] таъкидлайдилар. Ҳуқуқни қўлловчилар эса эксперт ҳулосаси

асосидагина шахнинг ақли норасолиги тўғрисида якуний қарорни қабул қилишлари мумкин бўлади.

Айни пайтда М.Х. Рустамбаев, "... шахнинг жиноят содир этиш вақтидаги руҳий ҳолатини аниқлаш учун ЖПК 173-моддаси 1-қисмига кўра, мажбурий тартибда суд-психиатрия экспертизаси ўтказилади. Кейинчалик жиноят содир этган шахнинг ақли расолиги тўғрисидаги масалани ҳал қилиш суд-психиатрия хулосаси асосида суд томонидан ЖПК 446-моддасига кўра амалга оширилади", деб ёзади.

Амалдаги тартибга кўра (ЖПК 567-м.), шахнинг ақли норасолиги ёки руҳий ҳолатининг бузилганлигини аниқлаш масаласи юзасидан суд билан бирга суриштирувчи ва терговчилар томонидан ҳам амалга оширилиши мумкинлиги белгиланган. Бироқ бизнингча, мазкур масала қонун ҳужжатлари асосида бу борада ягона сиёсат юритилишини таъминлаш ва турли шубҳаларни олдини олиш учун фақат суд-психиатрия экспертизаси хулосаси инобатга олинган ҳолда судларга берилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Биз томондан кўриб чиқиладиган яна бир долзарб масала бу ақли ривожланиши ортда қолган шахсларнинг жавобгарлиги ҳисобланади. Чунки, айрим ҳолларда ақлий ривожланиш даражаси ёшига нисбатан жисмоний ривожланишдан орқада қолган шахслар ҳам ижтимоий хавфли қилмиш содир этадилар. Ўз навбатида, жисмоний ривожланишда муайян жиноят субъекти ёшига етган, аммо ақлий ривожланишдан орқада қолган шахслар жиноятнинг субъекти бўла оладими, деган савол туғилади. Ҳолбуки, мазкур масалада Б.Муродов, "агар шахс ўз қилган қилмишини аҳамиятини тўла равишда англаб етмаган бўлса, унга нисбатан нафақат мажбурлов чораси, балки умуман жавобгарликдан озод этилиши керак. Ўз қилмишининг моҳиятини тўлиқ тушуниш имкониятига эга бўлмаган инсоннинг айбини исботлаш мақсадида тергов ва суд жараёнларини тўлиқ ўтказиш, суднинг ҳукми билан уни айбдор деб топиш ва шундан кейингина жазодан озод этилиши нотўғридир. Шу боис, жиноят қонунчилигида вояга етмаган шахсни ўз қилмишининг аҳамияти ва ижтимоий хавфлилигини англамаганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилишнинг ҳуқуқий асослари тартибга солиниши лозим" [13, Б.93-94] деган фикрни билдиради. Дарвоқе, ақлий ривожланишдан орқада қолган шахслар ақли норасолар билан тенглаштирилмайди. Чунки улар ақлий ривожланишдан орқада қолган бўлса-да, ақли расо ҳисобланадилар. Бундан ташқари, аксарият ҳолларда бундай шахслар муайян бир қилмиш содир этиш вақтида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англай олмаслиги ёки бошқара олмаслиги ҳам мумкин. Аммо мазкур масала амалдаги қонунчиликда ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинмаган.

Руҳий ривожланиши ортда қолган вояга етмаганларга нисбатан юритилган жиноят иши материалларини ўрганиш натижалари мазкур тоифадаги ишларни ҳуқуқни қўллаш амалиёти ҳамда психиатор ва психологлар томонидан турлича ҳал қилинишини кўриш мумкин. Жумладан, юристлар руҳий ривожланишнинг ортда қолиши деганда, педагогик қаровсизлик ва туғма касаллик деб қарасалар, психиаторлар уни руҳий ҳолатнинг бузилиши билан боғлиқ алоҳида тушунча сифатида баҳолашади, педагоглар эса жамиятга мослаша олмаслик, деб тушунадилар [11, С.130-132].

Айни пайтда бунинг сабабларидан бири, жумладан, кўрсатилган масаланинг таъкидлаганимиздек, ҳақиқатдан ҳам қонунчилик даражасида ҳал қилинмаганлиги, назарияда етарлича ишланмаганлиги ҳамда шахнинг ақлий ривожланишда ортда қолиш билан боғлиқ ҳолатлар ўз хусусиятига кўра, жиноят-ҳуқуқий тоифага кирмаслиги, балки унинг мазмуни психология ва психиатрия соҳаларида кўриб

чиқилишидадир. Шундан келиб чиққан ҳолда Жиноят кодексининг 17-моддасини қўйидаги мазмундаги нормалар билан тўлдириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Агар шахс ушбу модданинг биринчи, иккинчи ва учинчи қисмларида кўрсатилган жавобгарлик ёшига тўлган бўлса, бироқ ижтимоий хавfli қилмишни содир этиш вақтида руҳий ҳолатининг бузилиши билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ақлий ривожланиши ёшига нисбатан орқада қолганлиги сабабли ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) фактик хусусияти ва аҳамиятини тўлиқ даражада англай олмаган ёки уларни бошқара олмаган бўлса, жавобгарликка тортилади.

Шахснинг ёшга нисбатан ақлий ривожланишидаги орқада қолиш факти суд томонидан жазо тайинлашда енгиллаштирувчи ҳолат сифатида ҳисобга олинади ва тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини тайинлаш учун асос бўлади.

Агар шахс ижтимоий хавfli қилмишни содир этиш вақтида ақлий ривожланиши ёшига нисбатан орқада қолганлиги сабабли ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) аҳамиятини англай олмаган ёки уларни бошқара олмаса, бундай шахс жиноий жавобгарликка тортилмайди.

Мухтасар айтганда, юқорида билдирилган фикрлар асосида хулоса қиладиган бўлсак, жиноят субъектининг алоҳида белгилари ҳисобланган ақли расолик ва ақли норасолик масалаларини Жиноят кодекси Умумий қисмининг битта моддасида белгиланиши, бизнингча, жиноят қонуни нормаси тузилишининг мантиқий талабларини бузилишига ва қонунчилик техникаси қоидаларига зид равишда икки ҳуқуқий ҳодиса аралашиб кетишига ҳамда уларни амалда қўллаш имкониятларни мураккаблаштиришга олиб келиши мумкин. Шунингдек, хорижий давлатларнинг жиноят қонунчилиги ва ўтказилган тадқиқот натижаларининг таҳлили ҳам шуни кўрсатдики, ақли расолик ва ақли норасоликни Жиноят кодекси Умумий қисмининг алоҳида-алоҳида нормаларида белгиланиши ижобий натижаларга эришиш имкон беради. Шундан келиб чиққан ҳолда Жиноят кодексининг ақли расолик ва норасолик масалаларини тартибга солишга қаратилган нормаларини қўйидаги мазмунда баён қилиш мақсадга мувофиқдир.

...-модда. Ақли норасолик

Ушбу Кодекс Махсус қисмининг тегишли моддасида назарда тутилган ижтимоий хавfli қилмишни содир этиш вақтида руҳий ҳолати сурункали ёки вақтинча бузилганлиги, ақли заифлиги, руҳий ҳолати бошқача тарзда бузилганлиги ёхуд бошқа ҳолатлар сабабли ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) аҳамиятини англай олмаган ёки уларни бошқара олмаган шахс суд-психиатрия экспертизаси хулосаси асосида суд томонидан ақли норасо деб топилди.

Ақли норасолик ҳолатида ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахс жавобгарликка тортилмайди. Бундай шахсга нисбатан суд томонидан тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари тайинланиши мумкин.

Ижтимоий хавfli қилмиш содир этиш вақтида ақли расо бўлган, бироқ суд ҳукми чиқарилгунига қадар ёки ундан кейин руҳий ҳолати бузилганлиги туфайли ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) аҳамиятини англай олмаган ёки уларни бошқара олмаган шахсга нисбатан суд жазо билан бирга тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини тайинлайди, башарти шахс даволангандан сўнг белгиланган жазо муддатини ўтайди.

Ўйлаймизки, юқорида келтирилган таклиф ва тавсиялар ақли расо ва норасоликка оид қонун нормаларини ҳуқуқий тартибга солиш ва бу соҳада мавжуд бўлган муаммоларни бартараф этишга хизмат қилади.

## Иқтибослар/Сноски/References



1.Бабий, Н.В. Уголовное право Республики Беларусь. Общая часть. Учебник. - Минск: ГИУСТБГУ, 2010. - 663 с. (Babiy N. V. Criminal law of the Republic of Belarus. Generalpart. Textbook. - Minsk: GIUSTBSU, 2010. - P. 663.).

2.Белокобыльский Н.Н. Комиссарова Е.Ю. Психическое расстройство как уголовно-правовая категория // 50 лет Рязанского государственного медицинского университета: Научные итоги и перспективы. - Рязань: РязГМУ, 2000. - Ч. I. - С. 157-162. (Belokobylsky N. N. Komissarova E. Yu. Mental disorder as a criminal law category // 50 years anniversary of Ryazan State Medical University: Scientific results and prospects. - Ryazan: Ryazan State Medical University, 2000. - P. I. - P. 157-162.).

3.Гамкрелидзе О. Жинойт ҳуқуқида ақли расолик муаммоси ва айб тушунчасини норматив жиҳатдан асослашга уруниш. Журнал "Инсон ва Конституция". - Тбилиси, 2002. - № 3-4 (грузин тилида). - С.45-58. (Gamkrelidze O. Attempt to normatively substantiate the concept of mental intelligence and guilt in the criminal law. Magazine "Human and the Constitution". - Tbilisi, 2002. - № 3-4 (in Georgian). - Pp. 45-58.).

4.Гиоргидзе А.В. О новом понимании невменяемости и ограниченной вменяемости в уголовном праве Грузии // Integration of the Scientific Community to the Global Challenges of Our Time Materials of the II international scientific-practical conference. In 3 volumes. - 2017. - С. 153-157. (Giorgidze A. V. On a new understanding of the insanity and limited sanity in the criminal law of Georgia // Integration of the Scientific Community to the Global Challenges of Our Time Materials of the II international scientific-practical conference. In 3 volumes. - 2017. - Pp. 153-157.).

5.Дворецкий М.Ю., Пестов Д.А. Понятие невменяемости в уголовном праве в контексте оптимизации уголовной ответственности. Вестник Тамбовского университета. - 2010. - № 1 (81). - С. 311-314. (Dvoretzkiy M. Yu., Pestov D.A. The concept of insanity in criminal law in the context of optimizing criminal liability. Bulletin of the Tambov University. - 2010. - № 1 (81). - Pp. 311-314.).

6.Жинойт ҳуқуқи (Умумий қисм). Дарслик. Р.Кабулов, М.Х. Рустамбоев, А.А. Отажонов ва бошқ. - Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2019. - 376 б. (Criminal law (General part). Textbook. R. Kabulov, M. Kh. Rustamboyev, A. A. Otajonov et al. - T.: Academy of the MIA of the Republic of Uzbekistan, 2019. - P. 376.).

7.Жинойтларни квалификация қилиш: ИИВ олий таълим муассасалари учун дарслик / Р. Кабулов, А. А. Отажонов, Д.Ю. Пайзиева бошқ. - Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2016. - 352 б. (Qualification of crimes: a textbook for higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs / R. Kabulov, A. A. Otajonov, D.Yu. Payziev et al. - T.: Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2016. - P. 352.).

8.Иркаходжаев А.К., Холикулов У.Ш. Жинойтларни квалификация қилишнинг илмий асослари. Ўқувқўлланма. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2007. - 135б. (Irkakhodjaev AK, Kholikulov U.Sh. Scientific basis of crime qualification. Studyguide. - T.: TSUPublishingHouse, 2007. - P. 135.).

9.Комментарий к Уголовному Кодексу Российской Федерации / отв. ред. В. М. Лебедев. - М.: Издательство Юрайт, 2014. - 1077 с. (Commentary on the Criminal Code of the Russian Federation / resp. ed. V.M. Lebedev. - M.: Publishing house Yurayt, 2014. - P. 1077.).

10.Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай. - М.: Инфра-М, 2014. - 572 с. (Commentary on the Criminal Code of the Russian Federation / resp. ed. L. V. Inogamova-Xegay. - M.: Infra-M, 2014. - P. 572.)

11.Кошкина И.В. К вопросу о справедливости уголовно-правовой оценки деяний

при "возрастной невменяемости" и "ограниченной вменяемости" // European Scientific Conference сборник статей XIX Международной научно-практической конференции. - М., 2020. - С. 130-132. (Koshkina I.V. To the question of the justice of the criminal law assessment of acts with "age-related insanity" and "limited sanity" // European Scientific Conference collection of articles of the XIX International Scientific and Practical Conference. - М., 2020. - Pp. 130-132.).

12. Лен В.В. Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця: дис. ... канд. юрид. наук. - Харш, 2003. - 215 с. (Len V.V. Criminal-legal problems and main conviction zlochintsa: dis. ... cand. legal sciences. - Harsh, 2003. - P. 215.).

13. Муродов Б.Б. Жиноят ишени тугатиш: назария ва амалиёт: Монография. - Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2016. - 166 б. (Murodov B.B. Termination of criminal proceedings: theory and practice: Monograph. - T.: Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2016. - P. 166.).

14. Пестов Д.А. Проблема невменяемости в уголовном праве. Вестник Тамбовского университета. - 2010. - № 4 (84). - С. 368-371. (Pestov D.A. The problem of insanity in criminal law. Bulletin of the Tambov University. - 2010. - № 4 (84). - Pp. 368-371.).

15. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. Беш томли. 1 том. Умумий қисм. Жиноят тўғрисида таълимот: Олий таълим муассасалари учун дарслик. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашр / М.Х.Рустамбаев, А.А.Отажонов ва бошқ. - Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2018. - 382 б. (Course of criminal law of the Republic of Uzbekistan. Five volumes. 1st volume. General part. Crime Doctrine: A Textbook for Higher Education Institutions. Completed and revised second edition / M.Kh.Rustambayev, A.A.Otajonov et al. - T.: Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2018. - P. 382.).

16. Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. I Том. Умумий қисм, Жиноят тўғрисида таълимот. Олий ўқув муассасалари учун дарслик. - Т.: "ILM ZIYO", 2010. - 400 б. (Rustambayev M. Kh. Course of Criminal Law of the Republic of Uzbekistan. 1st volume. General part, Crime Doctrine. Textbook for higher education institutions. - T.: "ILMZIYO", 2010. - P. 400.).

17. Сарманова Б.О. Субъект преступления по уголовному законодательству Кыргызской Республики. Дис. ... канд. юрид. наук. - Бишкек 2010. - 183 с. (Sarmanova B.O. Subject of crime under the criminal law of the Kyrgyz Republic. Dis. ... cand. legalsciences. - Bishkek. 2010. - P. 183.).

18. Ситковский Д.В. Преступность лиц с психическими расстройствами (по материалам Республики Дагестан). Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Махачкала, 2006. - 14 с. (Sitkovsky D.V. Crime of persons with mental disorders (based on the materials of the Republic of Dagestan). Abstract. dis. ... cand. legalsciences. - Makhachkala, 2006. - P. 14.).

19. Тугушев Р.Р. Невменяемость: уголовно-правовое значение и проблемы отграничения от вменяемости и ограниченной вменяемости: Дис. ... канд. юрид. наук. - Саратов, 2002 - 195 с. (Tugushev R.R. Insanity: criminal law significance and the problems of delimitation from sanity and limited sanity: Dis. ... cand. legal sciences. - Saratov, 2002 - P. 195.).

20. Уголовное право. Общая часть: учеб. / Н. Ф. Ахраменка [и др.]; под ред. И. О. Грунтова, А. В. Шидловского. - Минск: Изд. центр БГУ, 2014. - 727 с. (Criminal law. General part: textbook. / N. F. Akhramenka [et al.]; under ed. I.O. Gruntova, A.V. Shidlovsky. - Minsk: Publ. BSUCenter, 2014. - P. 727.).

21. Уголовное право России. Общая часть: учебник / под ред. Г.Л. Касторского, А.И. Чучаева. - СПб.: МИЭП; СПбИГО; Книжный дом, 2009. - 754 с. (The criminal law of Russia. General part: textbook / ed. G.L. Kastorsky, A.I. Chuchaeva.

- SPb.: МІЕР; SPbIGO; Bookhouse. 2009. - P. 754.)

22. Уголовное право России. Общая часть. Учебник для академического бакалавриата / под ред. О.С. Капинус. - М.: Юрайт, 2015. - 539 с. (The criminal law of Russia. A common part. Textbook for academic undergraduate / ed. O.S. Capinus - M.: Yurayt, 2015. - P. 539.)

23. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учебник / М. П. Журавлев, А.В. Наумов, С. И. Никулин и др.; под ред. А. И. Рарога. - М.: Проспект, 2012. - 728 с. (The criminal law of Russia. Parts General and Special: textbook / M.P. Zhuravlev, A.V. Naumov, S.I. Nikulin, and others; under the editorship of A.I. Raroga. - M.: Prospect, 2012. - P. 728.)

24. Уголовное право: учебник / под ред. Н. И. Ветрова, Ю. И. Ляпунова. - М.: Юриспруденция, 2008. - 752 с. (Criminallaw: textbook / ed. N.I. Vetrova, Yu.I. Lyapunova. - M.: Jurisprudence, 2008. - P.752.)

25. Усмоналиев М. Жиноят ҳуқуқи (Умумий қисм). - Т., 2010. - 358 б. (Usmonaliev M. Criminallaw (Generalpart). - T., 2010. - P. 358.)